

ऋषि परम्परा र दर्शनहरू

पेशल कुमार निरौला^१ निलकुमार क्षेत्री^२

उप प्राध्यापक, नेपाल तथा एशिया अनुसन्धान केन्द्र, त्रिवि

neelchetri@gmail.com

DOI: 10.3126/hj.v15i2.70678

सार

ऋषि परम्परा भनेको वैदिक सनातन धर्ममा शिक्षा र ज्ञान उत्पादनको प्राचीन प्रणाली मानिन्छ । यो परम्परा दक्षिण एशिया वा भारतखण्डको संस्कृतिको मुख्य सार मानिन्छ । ऋषि वा बुद्धिजीविले संसारलाई विद्यादान गरेको पाइन्छ । ज्ञान उत्पादनका सामग्री संसारबाट नै लिन्थे । यस लेखमा ऋषिमुनिहरूको परम्परा र दर्शनको ऐतिहासिकता र सामाजिक वैधानिकताबारे उजागर गरी कल्याणकारी राज्यको प्रतिबिम्ब देखाइएको छ । तात्कालीन समयका ऋषिहरूको विभिन्न दर्शनहरूको अध्ययनलाई गरी तुलनात्मक विधिलाई अपनाइएको छ । ऋषिहरूको दर्शन प्राचीनकालदेखि नै ज्ञान र संस्कृतिको मुख्य स्रोतको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । यसैको पृष्ठभूमिमा रहेर आर्थिक अवस्था र राजनीतिक स्थिरतामा अन्योन्याश्रित हुँदा दर्शनहरूले सामाजिक, आर्थिक समानतालाई वैधानिकता दिएको अथवा असमानताको स्थितिलाई परिवर्तन गर्न प्रेरणा दिएको देखिन्छ । आदर्शवादी दर्शनले शासक वर्गको स्वार्थलाई सेवा गर्छ भने यथार्थवादी दर्शनले समाज परिवर्तनलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । वेदान्त र बौद्ध दर्शनको जरो आध्यात्मिक र अधिभौतिक अन्वेषणमा निहित रहेको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : दर्शन, ब्राह्मण, ऋषि, वैदिक परम्परा, समाज ।

विषय प्रवेश

‘ऋषि’ भन्ने शब्द ब्राह्मण वा विप्रसँग सम्बन्धित छ । संस्कृतमा विद् भनेको ज्ञान हो । जसलाई ‘ब्रह्म’ पनि भनिन्छ । वैदिककालका ऋषिहरूले सुक्त वा कविताको रूपमा आफ्नो विचार दिएको पाइन्छ । यी दर्शनले प्राचीनकालको भौतिक अवस्था र शक्ति सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बित र सुदृढ गर्ने वैचारिक संरचनालाई प्रकट गर्छन् ।

दर्शनका पुस्तक पढ्दा आत्मा र परमात्माभन्दा ऋषिमुनिको जिज्ञासा संसार र त्यसका समस्यामा केन्द्रित भएको देखिन्छ । प्याट्रिक ओलिवेलले ऋषि परम्परालाई आश्रम प्रथासित जोडेर हेरेका छन् । शैवहरूले नै ऋषि परम्पराको सुरुवात गरेका हुन् । ऋषिमुनिहरूले श्रम तथा तपस गरेको देखिन्छ । जसको अर्थ हुन्छ अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु । ब्राह्मणवादीहरूले ऋषि परम्परा नियन्त्रण गर्न सन्यासलाई अन्तिम आश्रम बनाए । किनकि ऋषिमुनिहरू समाज त्यागेर हिँडेका बुद्धिजीवि भएको पाइन्छ । ओलिवेलको समस्या के हो भने उनले वैदिक सनातन धर्मलाई एकरूप मान्छन् । उनले न्याय-वैशेषिक, वेदान्त र साङ्ख्य दर्शनको विभिन्नतालाई देखाएका छैनन् ।

जोन क्याम्बेल ओभ्यानले पूर्वको आत्मा साधुमा अवतरित छ भनेका छन् । ओभ्यानको दृष्टिकोण वैष्णव सम्प्रदायबाट बढी प्रभावित भएको देखिन्छ । उनका अनुसार तपस्याको उद्देश्य आध्यात्मिक मुक्ति मानेका छन् । उनले ऋषिमुनिहरूलाई ब्राह्मणवादको विरोध गरेको देखाएका छन् । उनले पनि दर्शनहरूको विभिन्नतालाई बुझ्न सकेका छैनन् ।

हरिपद चक्रवर्तिले ऋग्वेदमा नै ब्रह्मचारी, गृहपति र मुनिको कुरा उल्लेख भएको भनेका छन् । उनले उपनिषद र धर्म सूत्रबाट ऋषिमुनिहरूका बारेमा चारवटा आश्रमसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् । त्यस्तै

मत्स्यपुराण, विष्णुपुराण र महाभारतको उल्लेख गरेका छन् । बौद्ध धर्मको सन्दर्भमा उनले ध्यान र तपस्याको उल्लेख गरे पनि दर्शनमा ध्यान दिएका छैनन् ।

विन्डि डोनिगरले ऋषि परम्परालाई बुझ्न खोजेकी छिन् । उनका अनुसार ब्राह्मणहरूले नयाँ विचार उपनिषद्मा लेखेका छन् । जुन वेदका विचारभन्दा फरक छन् । तर उनले अरू दर्शनको उपेक्षा गरेर ऋषि परम्परालाई उपनिषद्मा नै भनेकी छिन् । उनले ऋषिमुनिहरूलाई ब्राह्मणवादको विरोध गरेको देखाएकी छिन् । उनको पनि समस्या दर्शनहरूको विभिन्नता नबुझ्नु हो ।

यी विद्वान्हरूका कृतिहरू हेर्दा अनुसन्धान अन्तराल के हो भने ऋषि परम्पराको सूक्ष्म र भौतिकवादी व्याख्या पाइँदैन । त्यस्तै उनीहरूले प्राचीनकालको सामाजिक आर्थिक सन्दर्भ र दर्शनहरूको विभिन्नता बुझ्न सकेको देखिन्छ । धेरै जसो विद्वान्हरूले ऋषिमुनिहरूलाई ब्राह्मणवादको विरोधी देखाएका छन् । ब्राह्मणवाद वा जातिप्रथा मान्ने वैष्णव सम्प्रदायको वेदान्त दर्शन हो । वास्तवमा न्याय-वैशेषिक दर्शन मान्ने शैव ऋषिहरूले मात्रै जाति प्रथाको विरोध गर्दै समतामूलक समाजको वकालत गरेको पाइन्छ । यसलाई वैष्णव विद्वान्हरूले उपेक्षा गरेका छन् ।

ऋषि परम्पराको गहिरो ज्ञान प्राप्त गर्न दर्शनहरूको भिन्नता बुझ्न आवश्यक हुन्छ । कसरी वेदान्तीहरूका ग्रन्थले जाति प्रथाको प्रचार गर्छन् र कसरी शैवहरूको न्याय-वैशेषिक दर्शनले अर्थतन्त्रमा ध्यान केन्द्रित गर्दै समतामूलक समाजको अगुवाई गर्छ भन्ने देखाइएको छ ।

यस लेखमा ऋषि परम्पराको उदय कसरी भयो ? न्याय-वैशेषिक, साङ्ख्य, वेदान्त र बौद्ध दर्शनको विचमा ज्ञान, पदार्थ र सामाजिक अवस्था हेर्ने दृष्टिकोणमा के फरक छ ? कसरी यी दर्शनहरूले सामाजिक स्तरीकरणलाई वैधानिकता दिने वा समतामूलक समाजको अगुवाई गर्दै कसरी कल्याणकारी राज्यको प्रवर्द्धन गर्छन् ? भन्ने प्रश्नमा अन्वेषण गरिएको छ । यस लेखको उद्देश्यहरू ऋषि परम्पराको ऐतिहासिक विकास, ऋषिमुनिका दर्शनहरूको समाजप्रतिको चासो, वेदान्तीहरूले कसरी सामाजिक स्तरीकरणलाई वैधानिकता दिन्छन् र कसरी शैव ऋषिहरूले समतामूलक समाजको विचार दिएर कल्याणकारी राज्यको वकालत गर्छन् भन्ने देखाइएको छ । यस अध्ययनले ऋषि परम्पराको महत्व देखाउन खोजेको छ ।

विधि

यस अध्ययनमा ऋषि परम्परा र उनीहरूको दर्शनलाई शैव सिद्धान्तको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा विभिन्न दर्शनको बीचमा तुलना गरेर अध्ययन गरिएको हुँदा तुलनात्मक अध्ययन विधि अपनाएको छ । विभिन्न दर्शनका आ-आफ्नै विचारहरू छन् । ती विचारहरू एक अर्कोसँग विरोधाभाष देखिन्छन् । त्यसैले ती नै दर्शनका विरोधाभाष विचार विश्लेषणात्मक विधिद्वारा अध्ययन गरिएको छ । यहाँ ऋषिमुनिहरूका दार्शनिक सिद्धान्त र उनीहरूको समाजप्रतिको दृष्टिकोण बुझ्न दर्शनका पुस्तकहरूको अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै विभिन्न विद्वान्हरूका कृतिहरूले प्राचीनकालको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अवस्था अध्ययनले ऋषि परम्परालाई बुझ्न सकिन्छ । यस लेखमा द्वितीय स्रोतको रूपमा संस्कृतका विभिन्न दर्शनका आधिकारिक मूल ग्रन्थ तथा पालि साहित्यमा उल्लेख भएका कुराको आधारमा विभिन्न विद्वान्हरूले लेखिएका पुस्तक र लेखहरू प्रयोग गरिएको छ ।

ऋषि मुनि वा श्रमण परम्परा

‘ऋषि’ भन्ने शब्द ‘ऋष्’ बाट आएको हो । जसको अर्थ हुन्छ जानु वा सर्नु (विलियम्स, सन् १८९९) । यसको अर्थ हुन्छ बगनु वा बगेर सर्नु । बुद्धिजीवीले सांसारिक सञ्जालबाट पर पुगेर ज्ञान प्राप्त गर्छ र ज्ञानको दान गर्छ । ऋषि मुनि परम्परालाई ‘श्रमण परम्परा’ पनि भनिन्छ । ऋग्वेदमा उल्लेख भएअनुसार ऋषि मुनिहरू रुद्रका अनुयायी हुन् । वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनन्तमा । केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह (ऋग्वेद, १०:१३६, ७) । अर्थात् वायुले सबैलाई चलायमान गराउँछ र दुर्बल वा तुच्छलाई नाश गर्छ । केशी (लामो कपाल भएको ऋषि) विष पात्रबाट पिउँछ, र रुद्रको शक्तिसँगै शक्तिशाली रूपमा त्यो विषलाई पिउँछ । ऋग्वेदमा जसले

ब्रह्म प्राप्त गरेको छ, उसले अनुयायी खोज्दछ । जस्तो शिल्पकारले चर्किएका सामानहरू खोज्दछ, र चिकित्सकले रोगी खोज्दछ, उल्लेख छ (ऋग्वेद, ९:११२, १) ।

वृहदारण्यक उपनिषद(४:३,२२)मा उल्लेख छ कि ऋषि मुनिहरूका लागि संसार संसार होइन, मातापिता पनि आफ्ना होइनन् । चाण्डाल र पौलकश अछुत होइनन् । तिनीहरू सांसारिक मोह र मायाबाट बाहिर हुन्छन् । अमरकोशका अनुसार ऋषि भनेका इमानदार बुद्धिजीवी हुन् र ऋषि हुनका लागि यति, सन्यासी र मुनि हुनुपर्दछ । त्यहाँ महर्षि, ब्रह्म ऋषि र श्रुत ऋषिको उल्लेख छ । ब्रह्म ऋषिलाई श्रेष्ठ मानिएको छ (अमरकोश, २,७,४१-४२) । जुन ऋषिले नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछन्, उनलाई 'ब्रह्म ऋषि' भनिन्छ । कुनै सिद्धान्तको दृष्टिकोणबाट आफूले छनोट गरेको विषयमा अनुसन्धान गर्छ भने त्यो महर्षि हो । ऋषि भनेका कुनै विषयलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्न सक्ने विद्वान् हुन् । यिनीहरूलाई मुनि पनि भनिन्छ । यो चरण पार गरेपछि महर्षि बन्दछन् । पालि बौद्ध ग्रन्थ दीघनिकायको तेविज्जा सुत्तमा ऋषिलायी इसि र ब्राह्मण उल्लेख छ (दीघनिकाय १३:२) ।

गौतम बुद्धले दश जना ऋषिहरूलाई मात्रै प्रामाणिक मानेका छन् । तिनीहरूका नाम दीघनिकायको अम्बथ सुत्तमा अगस्त्य, वामक, वामदेव, विश्वामित्र, जमदग्नी, अङ्गिरस, भारद्वाज, वशिष्ठ, कश्यप र भृगु (दीघनिकाय, ३:६) । वृहदारण्यक उपनिषदमा यज्ञवल्क्य ऋषिले सप्त ऋषिका नाम गौतम, भारद्वाज, विश्वामित्र, जमदग्नी, वशिष्ठ, कश्यप र अत्रि दिइएका छन् (वृहदारण्यक उपनिषद, २:२,४) ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा उल्लेख भएअनुसार ब्राह्मणको कर्तव्य अध्ययन गर्ने, शिक्षा दिने, होम यज्ञ गर्ने र गराउने, दान दिने र लिने हो (सामशास्त्री, सन् १९५१) । ऋषि मुनिहरूका सन्दर्भमा कौडिन्ड्य ऋषिले भन्छन् : अध्ययनकर्ताले वनमा कुटि वा पहाडको गुफामा बस्नुपर्छ । उसले कम्तिमा पनि ६ महिनासम्म आफूले छनोट गरेको विषयमा अध्ययन गर्नुपर्छ । त्यस समयमा मनलाई शान्त पार्न ध्यान गर्नुपर्छ । उसले भिक्षामा अन्न, नुन र तरकारी लिनुपर्छ । मन भ्रमित भए उसले रुद्र गायत्री वा देवी गायत्री जप गर्नुपर्छ । त्यसपछि बल्ल उसले अनुसन्धान गर्न सक्छ (चक्रवर्ती, सन् १९७०) ।

कौटिल्यका अनुसार राजगुरु बन्न दण्डनीति, वेद र दर्शनको अध्ययन गर्नुपर्छ । राजाले उसलाई गुरु वा पितातुल्य मानि अनुशरण गर्नुपर्छ (सामशास्त्री, सन् १९५१) । उनका अनुसार राजाले त्यस्तो ब्राह्मणलाई निष्काशित गर्नुपर्छ, जसले जातिको आधारमा भेदभाव गरेर होमयज्ञ गर्न मान्दैन वा तल्लो जातको भनेर वेद पढाउन मान्दैन (सामशास्त्री, सन् १९५१) भनिएको छ । यसबाट के बुझिन्छ भने शैव ऋषिहरूले जातपातमा विश्वास गरेको पाइदैन ।

ईसापूर्व चौथो शताब्दीका ग्रीक विद्वान् मेगस्थनिजले ब्राह्मणहरूका सन्दर्भमा राम्रो जानकारी दिएका छन् । ब्राह्मण दार्शनिकहरूलाई 'श्रमण' पनि भनिन्छ । उनीहरू पहाडका गुफा वा वनका कुटिमा बसेको पाइन्छ । यिनीहरू दुई प्रकारका छन् । पहिलो प्रकारका श्रमणहरूले डायोनिसोस (शिव)लाई मान्दछन् । दोस्रो प्रकारकाले हेराक्लेस (कृष्ण)लाई मान्दछन् । शिवलाई मान्ने श्रमणहरू धेरैजसो पहाडमा बसेका पाइन्छ भने कृष्णलाई मान्ने श्रमणहरू मैदानी क्षेत्रमा बसेको पाइन्छ (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) । मेगस्थनिजका अनुसार समाजमा शैव ऋषिहरूको ठुलो सम्मान भएको देखिन्छ । उनीहरूलाई भेट्न र उनीहरूसँग सल्लाह लिन जाने गरेका थिए । यस्ता ऋषिहरूमा चिकित्सक तथा महिला पनि भएको पाइन्छ । महिलाहरू पनि शैव ऋषिका हुन्थे तर त्यस्ता महिलाहरूले विवाह गरेको देखिन्न (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) ।

ऋग्वेद सरसर्ती अध्ययन गर्दा पनि ऋषि मुनिहरूलाई पहाडमा बस्ने भनिएको छ । त्यस्तै ऋग्वेदमा भोजपत्रको उल्लेख बारम्बार आएको देखिन्छ । त्यो रूख हिमाली क्षेत्र नेपाल, काश्मीर, अफगानिस्तान र युरोपमा मात्रै भेटिन्छ । ऋषि मुनिहरू हिमाली क्षेत्रमा बसेका कारण भोजपत्रको प्रसङ्ग ऋग्वेदमा आएको हो । चौधौँ शताब्दीमा लेखिएको गोपालराज वंशावलीअनुसार काठमाडौँ उपत्यकामा गौतम ऋषि र अरू ऋषि बस्न आएका थिए । त्यो ठाउँ चाहिँ श्लेषमान्तक वन थियो (वज्राचार्य र मल्ल, सन् १९८५) । स्कन्धपुराणको नेपालमहात्म्यका अनुसार विश्वामित्र ऋषिले कौशिकी (कोशी) र रोषमती (रोशी) नदीको दोभानमा तपस्या गरी त्यहाँ उनले

विश्वामित्रेश्वर शिवलिङ्ग स्थापना गरेका हुन् । आज यस ठाउँलाई दुम्जाको कुशेश्वर महादेव भनिन्छ (पोखरेल, वि.सं. २०७६) ।

बौद्ध पालि ग्रन्थ दीघनिकायको महारिनिच्चाण सुत्तका अनुसार ब्राह्मणहरू महर्षि र श्रमणहरू भनेर चिनिन्छ । यस ग्रन्थमा गौतम बुद्धलाई महर्षिहरूमा सबभन्दा श्रेष्ठ मानिएको छ (दीघनिकाय, १६:३४) । देहरादुनको कल्सीमा भेटिएको तेस्रो शताब्दी इसापूर्वको शिलालेखमा सम्राट अशोकले बोधगयामा श्रमण र ब्राह्मणहरूलाई दान दक्षिणा दिएको उल्लेख छ (हल्टफ, सन् १९२५) ।

पूजाआजा गर्ने काम कविलाहरूको समाज परम्परामा परिवारमा भएको कुलको वरिष्ठ पुरुषले गर्थ्यो । त्यतिखेर पूजाआजा गर्ने ब्राह्मण जाति थिएन (कोशाम्बी, सन् १९९७) । वशिष्ठ ऋषिलाई उर्वशीको छोरो र उनी घैटोबाट जन्मिएको भनिएको छ । त्यस्तै वैदिक साहित्यमा अगस्त्य ऋषिलाई पनि घैटोबाट जन्मिएको भनिएको छ । यहाँबाट के देखिन्छ भने यी ऋषि मुनिहरू देवी मान्ने कविलाको परम्पराबाट आएका छन् । घैटो महिलाको गर्भको प्रतीक हो भने यसले देवीको प्रतिनिधित्व गर्दछ (कौशाम्बी, सन् १९९७) ।

प्राचीनकालमा देवी मान्ने प्रचलन लोकप्रिय थियो भन्ने कुरा ऋग्वेदबाटै स्पष्ट हुन्छ । जहाँ सप्त मातृकाको उल्लेख छ । तिनीहरूलाई धन र समृद्धि दिने भनिएको छ । उनीहरूलाई होम यज्ञको शिक्षक मानिएको छ (ऋग्वेद, ९:१०२,४) । ऋग्वेदमा सप्त मातृका इला, रात्री, निशा, भारती, उषा, सरस्वती र अदिती उल्लेख छ । इला, रात्री, निशा भनेका कालिका देवीका नाम हुन् भने उषा, अदिती, भारती र सरस्वती चाहिँ ज्ञानकी देवी सरस्वतीकै नाम हुन् । सरस्वतीलाई ऋग्वेदमा नदी पनि भनिएको छ । ऋषि मुनिहरू बसेको ठाउँ नै गुरुकुल बन्दथ्यो । ऋग्वेदमा उल्लेख छ कि तपसले तल्लो स्तरको मानिस पनि माथिल्लो स्तरमा पुग्दछ अर्थात् शिक्षित व्यक्ति अशिक्षितभन्दा माथि नै हुन्छ (ऋग्वेद, १०:१०९,४) ।

गुरुकुल परम्परा

ऋग्वेदले विद्यार्थीहरूको क्षमताअनुसार तीन स्तरमा बाँडेको छ : महाप्रज्ञा, मध्यमप्रज्ञा र अल्पप्रज्ञा । सिकने र सोच्ने क्षमताअनुसार विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न स्तरमा बाँडेको हो (ऋग्वेद, १०:७१,७) । ऋषि मुनि र विद्यार्थीहरूको परिषद बनेको पाइन्छ । जहाँ उनीहरू भेला भएर छलफल र वादविवाद गर्दथे (मुखर्जी, सन् १९४७) । त्यस्तै बृहदारण्यक उपनिषद र शतपथ ब्राह्मणबाट देखिन्छ कि ऋषि मुनिहरूको सम्मेलन हुन्थ्यो (मुखर्जी, सन् १९४७) । शतपथ ब्राह्मणमा उल्लेख भएअनुसार भेदभाव नगरिकन ऋषि मुनिहरूले युवती, माछा मार्नेका सन्तान, व्यापारीका सन्तान र अपराधीका सन्तान भए पनि आफ्नो शिष्य बनाउँथे (मुखर्जी, सन् १९४७) ।

पाणिनी ऋषिका अनुसार गुरुकुलमा कश्यप ऋषि, यज्ञवल्क्य ऋषि र विश्वामित्र ऋषिका कृतिहरू धेरै जसो पढाइन्थ्यो (मुखर्जी, सन् १९४७) । कौटिल्यका अनुसार गुरुकुलमा तीनवटा वेदहरूको पढाइ हुन्थ्यो । जसमा ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेद पर्दथे । त्यसपछि दण्डनीति वा राजनीतिक शास्त्र पढाइ हुन्थ्यो । उनका अनुसार सांख्य, योग र लोकायत दर्शनहरू पढाइ हुन्थ्यो । ऋषि कपिलको सांख्य दर्शन, वशिष्ठको योग र लोकायत भनेको कश्यप ऋषिको वैशेषिक सूत्र र कौटिल्य ऋषिको पाशुपत सूत्र हुन् (मुखर्जी, सन् १९४७) । कौटिल्यका अनुसार विद्यार्थीहरूलाई लेखन र गणित सिकाइन्थ्यो । यसै गरी अन्त्यमा दण्डनीति पढाइन्थ्यो (मुखर्जी, सन् १९४७ : २४७) । सोह्र सत्र वर्ष पुगेपछि विद्यार्थीले आफ्नो विषय छनोट गर्न पाउँथे । सेना सम्बन्धी शिक्षा लिन्ये, कसैले इतिहास पढ्थे भने कसैले कृषि, पशुपालन र व्यापार सम्बन्धी विषय छनोट गरेर पढ्दथे (मुखर्जी, सन् १९४७) ।

ऋषिमुनिहरूको दर्शन : एक विश्लेषण

‘दर्शन’ भन्ने शब्द दृशवाट आएको हो । दर्शनले हेर्न वा अनुभव गर्न सिकाउँछ । यसरी हेरेर र बुझेर अनुभववाट नै दर्शन बन्दछ । इसापूर्व चौथो शताब्दीको अन्त्यतिर सम्राट चन्द्रगुप्त मौर्यको दरबारमा राजदुत भएर आएका ग्रीक विद्वान् म्यागेस्थिन्सले लेखेका छन् भारतीय दार्शनिकहरूमा केहीले अरूका लागि होम यज्ञ र श्राद्ध गर्दथे । यस्ता कार्य गरेर उनीहरूले दान दक्षिणा पाउँथे (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) । यहाँ म्यागेस्थिन्सले

वैष्णव ऋषिहरूको प्रसङ्ग देखाएका छन् । म्यागेस्थिन्सका अनुसार भारतीय दार्शनिकहरूका विचार प्रकृतिको शक्ति र रहस्यको सन्दर्भमा कमजोर रहेको छ । उनीहरूले धेरैजसो कथाहरूमा विश्वास गर्छन् । उनीहरूले विश्वास गर्छन् पृथ्वी सृष्टिको केन्द्र हो (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७)। दर्शनहरूका पुस्तकमध्ये कश्यप ऋषिको वैशेषिक सूत्रमा पदार्थलाई बुझ्ने प्रयास गरिएको छ । त्यस्तै आयुर्वेदमा भारतीयहरूले प्रगति गरेको देखिन्छ । पौराणिक कथा र अन्धविश्वासले विज्ञानको विकासमा बाधा पुऱ्याएको पाइन्छ । म्यागेस्थिन्सले विज्ञानमा भारतीयहरूको कमजोरी देखाए पनि अरू विषयको सन्दर्भमा उनीहरू ग्रीक र सिरियाका युहदीहरूभन्दा कम छैनन् (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) भनेका छन् ।

म्यागेस्थिन्सका अनुसार भारतको मैदानी क्षेत्रका ब्राह्मण दार्शनिकहरूको विचारमा शरीर भनेको आत्माको आवरण हो । ईश्वर भनेका प्रकाश हुन् (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) । मनुष्यहरू युद्धका कैदी जस्तै इच्छा, क्रोध, मोह र लोभमा बाँधिएका हुन्छन् । उनीहरूले आत्मा र परमात्मामा मात्रै ध्यान केन्द्रित गर्छन् । उनीहरूले शरीरलाई सङ्घर्षको स्रोत मान्छन् । आत्मा नदीबाट माछा बाहिर आए जस्तै शरीरबाट बाहिर निस्कन्छ (म्याकक्रिण्डल, सन् १८७७) । यहाँ वेदान्त दर्शनको भूलक देखिन्छ ।

वर्गीय शोषणलाई विरोध नगर्नु नै पुरोहितको सुरक्षित मार्ग थियो । वेदान्त दर्शनमा अद्वैत र द्वैत दुईवटा विचार छन् । अद्वैतले आत्मा परमात्मा वा ईश्वरकै अङ्ग मानेर आत्मा र ईश्वरमा फरक छैन भन्दछ । त्यस्तै द्वैतको विचारमा आत्मा र ईश्वर फरक हुन् । यस दर्शनका अनुसार ईश्वर कारण हुन् र संसार भनेको प्रभाव हो । घरको प्रमुख पुरुष हुनुको कारण पूजाआजा पनि उसैबाट गराइयो । वदरायण ऋषिले वेदान्त सूत्रमा भन्छन्— पहिलो तीनवटा जाति (ब्राह्मण, क्षेत्री र वैश्य) लाई मात्रै शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार छ । त्यसपछि देवकन्या जस्तो उर्वसी, शचि र देवीहरूलाई मात्रै शिक्षाको अधिकार छ (राउ, सन् १९०४) । शुद्रको धर्म माथिल्लो तीनवटा जातिको सेवा गर्ने हो (राउ, सन् १९०४) । यसबाट वेदान्तीको समाजप्रतिको दृष्टिकोण बुझ्न सकिन्छ ।

वेदान्त दर्शनले कुलिन परिवारका पुरुषहरूकै पक्ष लिन्छ भन्ने कुरा भगवद गीताबाट स्पष्ट हुन्छ । कृष्णले भन्छन् “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपिस्थुः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यस्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥” (भगवत गीता, ९:३२) अर्थात् जो मेरो शरणमा आउँछ, त्यो पाप योनी जस्तो स्त्री, वैश्य र शुद्र भए पनि उसले परमगति वा मोक्ष पाउँछ । यहाँ स्त्री, वैश्य (व्यापारी) र शुद्र (किसान र मजदुर)हरू कुलिन परिवारका पुरुषहरूभन्दा तल्लो स्तरका हुन् भन्ने बुझिन्छ । उनीहरूलाई जन्मबाट नै पापी भन्ने देखाइएको छ । त्यस्तै कृष्णले भन्छन् “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपिमां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥” (भगवत गीता, ४:१३) अर्थात् मैले नै चारवटा वर्ण गुण र कर्मको आधारमा छुट्टयाएको छु । मैले यस्तो व्यवस्था गरे पनि मेरो शरणमा आउनेलाई अजर अमर बनाएको छु । यस्ता श्लोकले सामाजिक आर्थिक अवस्थालाई वैधानिकता दिएको देखिन्छ । शैव दर्शन भनेको यथार्थवादी हुन्छ । आदर्शवादीहरूले ज्ञान वा विचारलाई संसार चलाउने मुख्य तत्व मान्छन् । जबकि द्वैतवादले पदार्थ र विचार दुवैलाई संसारको स्रोत मान्दछ । यसको राम्रो उदाहरण साङ्ख्य दर्शन हो । यस दर्शनले पनि पुरुष वा ब्रह्मलाई नै पदार्थ भन्दा ठूलो मान्छ । ब्रह्म भनेको विचार वा ज्ञान हो । शैव दर्शनमा विरोधाभाषलाई विपरीतको एकता पनि भनिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार कुनै वस्तु वा आकारको अस्तित्व वा पहिचान दुई अवस्थाको सह अस्तित्वमा निर्भर हुन्छ । जुन एक अर्काका विपरीत छन् तर पनि एक अर्कामा निर्भर छन् र तनावको क्षेत्रमा एक अर्कालाई अनुमान गर्छन् (सिन्हा, सन् १९२३) । विपरीत पक्षहरू विकासको क्रममा द्वन्द्वमा एकीकृत हुन्छन् । एकता भनेको सापेक्ष हुन्छ र सङ्घर्ष भनेको चलिरहन्छ । यदि त्यसो नहुने हो भने संसारको विकास नै रोकिन्छ । किनकि संसार विरोधाभाषको सिद्धान्तअनुसार नै चलायमान छ (सिन्हा, सन् १९२३) ।

आदर्शवादी दर्शनको राम्रो उदाहरण बौद्ध दर्शन पनि हो । संयुक्तनिकायको बालपण्डित सुत्तमा गौतम बुद्धले भन्छन् मनुष्यको शरीर अज्ञानता र इच्छाको फल हो । आफ्ना इन्द्रियहरूको सम्पर्कमा आएपछि मनुष्यले सुख र दुःखको अनुभव गर्छ । मनुष्यमा इच्छा निरन्तर रहिरहन्छ । त्यस कारण मृत्यु पछि उसले पुनर्जन्म लिइरहन्छ । ज्ञानीले इच्छालाई नियन्त्रण गरेर पवित्र जीवनको अनुशरण गर्छ तब मृत्यु पछि उसको पुनर्जन्म

हुँदैन (संयुक्त निकाय, १२:१९) । महायान बौद्ध धर्मका प्रभावशाली दार्शनिक दिगनाग (सन् ४८०-५४०) थिए । उनका अनुसार जे चिजलाई मनुष्यले यथार्थ मान्छ त्यो बुद्धिको सृजना हो । जे कुरा यथार्थ छ त्यसलाई बुझ्न सकिँदैन । उनका विचारबाट पश्चिमा आदर्शवादी दार्शनिक इम्यानुएल काण्ट प्रभावित भएका थिए । काण्टका अनुसार वस्तु वा उद्देश्य ज्ञानको अनुरूप हुन्छ । ठाउँ र समय वस्तुगत यथार्थ होइनन् । यी यथार्थलाई बुझ्ने व्यक्तिपरक तरिकाहरू हुन्छन् । यहाँ हामीले दिगनागको विचार देख्दछौं (शास्त्री, सन् १९७६) ।

यस दर्शनका अनुसार कुनै वस्तु निश्चित हुँदैन । सबै चिज परिवर्तन भइरहन्छ । केही घटनाबाट अरू घटना पनि हुन्छन् (दासगुप्ता, सन् १९२२) । दोस्रो शताब्दीका बौद्ध विद्वान् नागार्जुनले शून्यताको विचार दिए । शून्यता भनेको अन्तर निर्भरता हो । सबै वस्तुहरूमा पारस्परिक सापेक्षता हुन्छ । कुनै पनि वस्तुको अस्तित्व अरू कारकहरूमा निर्भर हुन्छ (किड, सन् १९९९) । यस विचारले समाजमा हुने शोषण र अत्याचारलाई ओभेलमा पारिदिन्छ ।

बुद्धले मज्झिमनिकायको बालपण्डित सुत्तमा भन्छन्— पापीहरू मनुष्य भएर जन्मे पनि निच कुलमा जन्मन्छ । जस्तो— चण्डाल, निषाद (माभी, पोडे), वेणुकार (बाँसको काम गर्ने), रथकार(रथको काम गर्ने), पुक्कुस (कुचीकार)को कुलमा जन्म लिन्छन् । उनीहरू गरिव हुन्छन् । उनीहरूले शारीरिक, मानसिक र बोलिले नराम्रो कर्म गर्छन् । त्यस कारणले उनीहरू मरेपछि नर्कमा जान्छन् (मज्झिमनिकाय, २९:१, ८) । त्यही सुत्तमा उल्लेख छ कि पुण्य गरेका मानिसहरू क्षेत्रीय, ब्राह्मण र वैश्यको परिवारमा जन्म लिन्छन् । उनीहरू मरेपछि स्वर्गमा जान्छन् (मज्झिमनिकाय, २९:१, १६) । बुद्धले कर्मको सिद्धान्त दिएर समाजमा रहेको व्यवस्थित शोषणलाई वैधानिकता दिए ।

वैशेषिक दर्शनले यथार्थवादको रचनात्मक र सकारात्मक पक्ष देखाउँछ भने न्याय दर्शनले यथार्थवादको रक्षात्मक पक्ष देखाउँछ (शास्त्री, सन् १९७६ : ८) । मनुष्यको सामान्य अनुभवअनुसार संसार पदार्थले बनेको हुन्छ, जसलाई द्रव्यानी भनिन्छ । मनुष्यले अनुभव गरेका वस्तुहरूमा केही कुरा मिल्दाजुल्दा हुन्छन् । यसलाई सामान्य वा जाति भनिन्छ । वस्तुहरूका अणुमा विभिन्नता हुन्छ, त्यसलाई 'विशेष' भनिन्छ । पदार्थहरूको सम्बन्धलाई 'समवाय' भनिन्छ । त्यस्तै पदार्थरहित हुनुलाई अभाव भनिन्छ (शास्त्री, सन् १९७६) ।

न्याय वैशेषिक दर्शनले कारणको सिद्धान्त दिन्छन् । जुन पदार्थ र त्यसका गुणहरूमा आधारित छ । यहाँबाट के बुझिन्छ भने गुण पदार्थको रूपमा पनि आउन सक्छ । पदार्थ र गुणको सार फरक हुन्छ । जस्तो कपडा र धागोको अलग सार हुन्छ । यस सिद्धान्तले यथार्थको प्रमाण खोज्छ (शास्त्री, सन् १९७६) । वस्तु इन्द्रियहरूको सम्पर्कमा आएपछि बल्ल मनुष्यले त्यसको व्याख्या गर्न सक्छ (शास्त्री, सन् १९७६) । यस शैव दर्शनमा अगस्त्य, अत्रि, भारद्वाज, कौण्डिन्य र विश्वामित्र महत्त्वपूर्ण ऋषि छन् ।

शैव दर्शनमा कौण्डिन्य ऋषिको ठूलो योगदान छ । उनका अनुसार कारण, कार्य (प्रभाव), योग, विधि (पूजाआजा, होम, यज्ञको विधि) र दुःखान्त (ज्ञान प्राप्त गरेपछि पुरै दुःखको अन्त्य हुने अर्थात् सुख र दुःखलाई एउटै रूपले लिने) हुन् (चक्रवर्ती, सन् १९७०) । अनुभूति अवलोकन र विद्वान्हरूको कृतिबाट आउँछ । अनुमान चाहिँ मनुष्यले अनुभूति र अगमाको आधारमा गर्दछ । यसका आधारमा उसले तर्क र विश्लेषण गर्दछ । अगमा भनेको तथ्य र तथ्याङ्क हो । जुन ज्ञानको मुख्य स्रोत हो । कौण्डिन्य ऋषिका अनुसार मनुष्यहरू पशुकै एउटा प्रजाति हुन् । किनकि उनीहरू कारण र प्रभावको पाशले बाँधिएका हुन्छन् (चक्रवर्ती, सन् १९७०) । उनीहरूले आफ्नो शरीर र पदार्थको अनुभूति गर्न सक्छन् । त्यस कारण उनीहरूको सोचाई र आवश्यकता, पदार्थक अवस्थाले नै निर्धारित गर्दछ (चक्रवर्ती, सन् १९७०) । मनुष्यहरूमा सत्व, रज र तमो गुण हुन्छन् । यदि यी गुणहरूको सन्तुलन भएन भने प्रकृतिमा असन्तुलन आउँछ । असन्तुलन भयो भने मनुष्यले उचित र अनुचित कार्य छुट्ट्याउन सक्दैन । शिवको साँचो पूजा भनेको जनकल्याण गर्नु हो । किनकि मनुष्यहरू शिवजीकै इच्छाबाट सृष्टि भएका हुन् (चक्रवर्ती, सन् १९७०) ।

शैवहरूको ग्रन्थहरूमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ कौटिल्यको अर्थशास्त्र हो । कौटिल्यका अनुसार राज्यले आर्थिक समृद्धि, सुरक्षा र सामाजिक कल्याण गर्नु गर्छ (सामशास्त्री, सन् १९५१) । उनका अनुसार जमिनको

प्रयोग राज्यलाई कर तिरेर सबैले उपभोग गर्न पाउनु पर्छ । यसै गरी वस्तुहरूको मूल्य राज्यले नै तोक्नुपर्छ । बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, वृद्धवृद्धा, दृष्टिहीन, अपाङ्ग, बौलाहा यिनीहरूको जिम्मा राज्यले लिनु पर्छ ।

पदार्थको ज्ञान अन्तर्गत द्रव्यानी (अर्थतन्त्र) गुण र कर्म पर्छन् । विशेष पदार्थ चाहिँ पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश, समय, दिशा र आत्मा हुन् (सिन्हा, सन् १९२३) । यी पदार्थमध्ये आत्मा र दिशा बाहेक सबैको चरित्र रूप, रस, गन्ध र स्पर्श हो । रस भनेको चाख्न मिल्ने हो । पदार्थको यस्तो चरित्रले गर्दा सुख र दुःखको अनुभव हुन्छ । संयोजन र विभाजन, इच्छा र द्वेष हुन्छ । कारण र प्रभावको पाशले बाँधिएको कारणले मनुष्यले बाँच्नका लागि कर्म गर्नु पर्छ । यसैबाट द्रव्यानीको सृजना हुन्छ । जुन हावापानी र भूगोल अनुसार हुन्छ (सिन्हा, सन् १९२३) । कश्यप ऋषिका अनुसार मनुष्यको कर्मबाट द्रव्यानीको सृजना हुने भएर त्यही प्रक्रियामा समाज पनि बन्दछ । पदार्थमा विभिन्नता र विपरीतको एकता भएकाले मनुष्यसहित अरू पदार्थहरूको पनि वर्ग हुन्छ । जुन इन्द्रियहरूले अनुभूति गर्न सक्छन् । मनुष्यहरूमा कर्म र चरित्र व्यक्तिको हुँदैन । त्यो उसको वर्गको हुन्छ । त्यस कारणले हरेक वर्गको आफ्नो स्वार्थ हुन्छ (सिन्हा, सन् १९२३) । यो स्वार्थ चाहिँ पदार्थको प्रयोग र भोगबाट उत्पन्न हुन्छ ।

निष्कर्ष

ऋषि परम्परा प्राचीनकालमा ज्ञान उत्पादन र संस्कृतिको मुख्य सार थियो । ज्ञान उत्पादनको पृष्ठभूमि आर्थिक अवस्था र राजनीतिक स्थिरतामा अन्योन्याश्रित हुँदा दर्शनहरूले सामाजिक, आर्थिक समानतालाई वैधानिकता दिने अथवा असमानताको स्थितिलाई परिवर्तन गर्न प्रेरणा दिएको पाइन्छ । आदर्शवादी दर्शनले शासक वर्गको स्वार्थलाई सेवा गर्थे भने यथार्थवादी दर्शनले समाज परिवर्तनको महत्त्वलाई जोड दिएका थिए । वेदान्त र बौद्ध दर्शनको जरो आध्यात्मिक र अधिभौतिक अन्वेषण गाडिएको छ । यी दर्शनले सामाजिक स्तरीकरणलाई निरन्तरता दिएर परिवर्तनलाई कुनै स्थान दिँदैनन् । वेदान्तको अद्वैतमा व्यक्तिगत आत्मा र परमात्माको एकता देखाउँदा यसले ज्ञान वा विचारलाई श्रेष्ठ मानेर ब्रह्म वा ईश्वरसित तुलना गरिन्छ ।

वैष्णवहरूका आदर्शवादी दर्शन विद्वानहरूका लागि छलफल र शास्त्रार्थको विषय हो भने समाजको लागि धर्म सूत्र र स्मृतिहरू हुन् । उदाहरणका लागि वशिष्ठ धर्म सूत्र, मनुस्मृति र नारद स्मृति हुन् । यी ग्रन्थहरूले निजी सम्पत्तिलाई वैधानिकता दिने, महिलालाई पुरुषको अधिनमा ल्याउने र वर्णाश्रम धर्मलाई जाति प्रथाको रूपमा व्याख्या गर्ने काम गर्छन् । तसर्थ शासक वर्गको स्वार्थको संरक्षण हुन्छ । पुरुष प्रधान समाजमा पिताबाट पुत्रमा सम्पत्ति हस्तान्तरण हुनका लागि महिलाहरूलाई पुरुषको अधिनमा ल्याएको आवश्यक पाइन्छ । जाति प्रथाले समाजलाई जन्मको आधारमा विभाजन गर्दा महिलाहरू जातिभित्रै पुरुषको अधिनमा थिए । विवाहलाई जातिभित्रै सीमित गर्दा धन सम्पत्तिको सञ्चय केही परिवारहरूमा बढेर जाने सम्भावना हुन्थ्यो । जनतालाई जातिहरूमा बाँडेर असमानता र निजी सम्पत्तिको विरोधलाई गौण बनाइदिन्छ । मनुष्यको पहिचान जातिसित जोडिएपछि जनता विभाजित हुन्छन् । उनीहरू मिलेर कुनै प्रगति गर्न सक्दैनन् ।

निर्वाण र कर्मको बौद्ध अवधारणाले मानवलाई राम्रो जीवन जिउन सिकाउँछ । सांसारिक मोहबाट टाढा रहेर मनुष्यले निष्काम कर्म गर्न सक्छ । तर कर्मकै सिद्धान्तअनुसार पूर्वजन्मको पापले मनुष्यले वर्तमानमा दुःख पाउँछ ।

धार्मिक र दार्शनिक विचारहरूले राजनीतिक दर्शनको रूपमा शासक वर्गको सेवा गर्न सक्छ । जहाँ मनुष्यको हस्तक्षेप हुन अप्ठ्यारो हुन्छ । त्यस्तै कुनै दार्शनिक विचारले त्यही भूमिका सकारात्मक रूपले खेल्न सक्छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा शैवहरूको वैशेषिक दर्शनले सामाजिक समानता, न्याय, स्रोत र अवसरहरूको समान वितरणमा योगदान दिन खोज्दछ । द्रव्यानी र गुणको सम्बन्ध विरोधाभाषी हुन्छ । यहाँ कर्मको भूमिका छ । कर्म नै गति हो । जुन बिना द्रव्यानी र गुणको महत्त्व हुँदैन । कर्मकै कारणले गर्दा द्रव्यानी र गुणको रचना हुन्छ । द्रव्यानी गुणमा निर्भर हुँदैन । तर गुणलाई द्रव्यानी चाहिँन्छ । त्यस कारण कर्मले समाजमा संयोजन र विभाजन ल्याउँछ । यस कारण वर्गीय स्वार्थहरूको द्वन्द्व हुन्छ । फलस्वरूप परिवर्तन आउँछ । यस दर्शनले पनि पदार्थको अन्तरसम्बन्धलाई जोड दिन्छ । तर वर्गीय शोषण र असमानतालाई इन्कार गर्छ । यसले जनकल्याणलाई धर्म मान्दछ र समाज परिवर्तनको दिशा देखाउँछ । माथि उल्लेखित दर्शनहरूले यस उत्तर आधुनिक युगमा पनि विद्यार्थी र चिन्तकहरूलाई

संसार वा समाज बुझ्ने दृष्टिकोण र रूपरेखा दिन्छन् । यी दर्शनहरू प्राचीन ऋषि मुनिहरूका योगदान हुन् । उनीहरूको ध्यान र तपस्याले आज पनि हामीहरूलाई प्रेरित गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अग्रवाल, भि.यस. (सन् १९५३), *इन्डिया एज नन टु पाणिनी*, युनिभर्सिटी अफ लखनऊ ।
- आप्टे, डि.जी. (सन् १९७१), *युनिभर्सिटी इन एन्सियन्ट इण्डिया*, फ्याकल्टी अफ एजुकेशन एण्ड साइकोलोजी महाराजा सयाजिराओ युनिभर्सिटी अफ बरोडा ।
- ओम्यान, जोन क्यामवेल (सन् १९०५), *द मिस्टिक, एसेटिक्स एण्ड सेन्टस अफ इन्डिया*, टि. फिसर अनविल, पेपरनोट स्क्वायर ।
- (सन् १९०५), *भारतका रहस्यवादी*, तपस्वी, र संत. टी. फिशर एनविन, पेपर नोट स्क्वायर ।
- एगलिस, जुलियस (सन् १८८२), *द शतपथ ब्राह्मण पार्ट वान*. बुक वान एण्ड टु. अक्सफोर्ड : क्लारेण्डोन प्रेस ।
- ओलिवेल, प्याट्रिक. (सन् २००४), आश्रम प्रणाली: एक धार्मिक संस्था को इतिहास र हर्मेनेयुटिक्स, मुन्शीराम मनोहर पब्लिशर्स प्रा.लि. ।
- (सन् २००४), *द आश्रम सिस्टम : द हिस्ट्री एण्ड हरमेन्युटिक्स अफ ए रिलिजियस इन्स्टिट्युसन*. मुन्सिराम मनोहर पब्लिसर्स प्राइभेट लिमिटेड ।
- किड, रिचार्ड (सन् १९९९), *इण्डियन फिलोसफी : एन इन्ट्रोडक्सन टु हिन्दु एण्ड बुद्धिस्ट थट*, इडेनवर्ग युनिभर्सिटी प्रेस ।
- कोसाम्बी, डि.डी. (सन् १९६२), *मिथ एण्ड रियालिटी : स्टडिज इन द फरमेशन अफ इन्डियन कल्चर*, पपुलर प्रकाशन ।
- (सन् १९९७), *द कल्चर एण्ड सिभिलाइजेसन अफ एन्सियन्ट इण्डिया इन हिस्टोरिकल आउटलाइन*, दिल्ली विकास पब्लिसिङ हाउस प्राइभेट लिमिटेड ।
- ग्रिफिट, राफ टि.एच. (सन् १८९७), *दि हिम्स अफ ऋग्वेद*, इजे लजारुस एण्ड कम्पनी ।
- (सन् १८९९), *द टेक्टस अफ द ह्वाइट यजुर्वेद*, इजे लजारुस एण्ड कम्पनी ।
- (सन् १९१७), *द हिम्स अफ द अथर्ववेद*, भोल २, इ.जे. लजारुस एण्ड कम्पनी ।
- चक्रवर्ती, हरिपद (सन् १९७०), *पाशुपात सूत्र विथ पञ्च अर्थ भाष्य अफ कौण्डिन्य*, एकेडेमिक पब्लिसर्स ।
- (सन् १९७३), *प्राचीन भारतमा तपस्या*, पुन्थी पुस्तक ।
- (सन् १९७३), *एसिटिसिज्म इन एन्सियल्ट इन्डिया*, पुन्थी पुस्तक ।
- चट्टोपाध्याय, देवीप्रसाद (सन् १९५९), *लोकायत ए स्टडी इन एन्सियन्ट इण्डिया म्याटरियलिज्म*, पिपल्स पब्लिसिङ हाउस ।
- डुक्वेट, जोनाथन र राम शुभ्रमनियन, के. (अक्टुबर सन् २०१०), 'इज स्पेस क्रिएटेड ? रिफ्लेक्सन्स अन शंकरास फिलोसफी एण्ड फिलोसफी अफ फिजिक्स'. *फिलोसफी इस्ट एण्ड वेस्ट*, भोल, ६०, नं. ४ ।
- डोनिगर, विन्डी (सन् २००९), *द हिन्दुस : एन अल्टरनेटिव हिस्ट्री*, वाइकिङ्ग प्रेस ।
- दासगुप्ता, सुरेन्द्रनाथ (सन् १९२२), *ए हिस्ट्री अफ इण्डियन फिलोसफी*, भोलुम १, क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- पाण्डे, जि.सी. (सन् १९७८), *श्रमण ट्रेडिसन : इट्स हिस्ट्री एण्ड कन्ट्रिब्युसन टु इन्डियन कल्चर*, नागिम जे. शाहा, एलडी इन्स्टिटुट अफ इण्डोलोजी ।
- पोखरेल, चिरञ्जीवि शर्मा (वि.सं. २०७६), *नेपाल महात्म्य*, जनसेवा माध्यमिक विद्यालय ।
- बज्राचार्य, धनवज्र र मल्ल, कमल पी. (सन् १९८५), *द गोपालराज वंशावली*. नेपाल रिसर्च सेन्टर, त्रिभुवन युनिभर्सिटी प्रेस ।
- बर्नेट, जोन (सन् १९२०), *अर्लि ग्रिक फिलोसफी*, ए. एण्ड सी. ब्योल्योक पब्लिसर्स ।
- बाबा, बङ्गाली (सन् १९५०), *श्रीमद्भगवद गीता : द सोल्युसन अफ लाइफ प्रोब्लेम्स*, रामचन्द्र अम्बादास जोशी ।
- बोर्डम्यान, जोन, ग्रिफिन, जेसपर, मरे, ओस्वल (सन् २००१), *द अक्सफोर्ड हिस्ट्री ग्रिस एण्ड द हेलिनेस्टिक वर्ल्ड*, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- बोल्डेनवर्ग, हर्मन (सन् १९६४), *द विनय पितकम् : द महाभग्गा*, भोलुम वान, पालि टेक्स सोसाइटी ।
- भिक्खु बोधि (सन् १९९५), *द मिडल लेन्थ डिसकोर्स अफ बुद्ध : ए ट्रान्सलेसन अफ द मज्झिम निकाय*, विजडम पब्लिकेसन्स ।
- (सन् २०००), *द कनेक्टेड डिसकोर्स अफ द बुद्ध : ए ट्रान्सलेसन अफ द संयुक्त निकाय*, सोमरभिल विजडम पब्लिकेसन्स ।

- माधवानन्द, स्वामी (सन् १९५०), *द बृहदारण्यक उपनिषद विथ द कमेन्ट्री अफ शंकराचार्य*, स्वामी विरेशवरनन्द अद्वैत आश्रम ।
- मुखर्जी, राधा कुमुद (सन् १९४७), *एन्सियन्ट इण्डियन एजुकेशन*. म्याकमिलन एण्ड कम्पनी लिमिटेड ।
- म्याक क्रिण्डल, जे.डब्लु. (सन् १८७७), *एन्सियन्ट इण्डियन एज डिस्क्राइव वाइ मेगेस्थनिन्स एण्ड आर्यन*. टूवनर एण्ड कम्पनी ।
- राउ, एस. सुब्बा (सन् १९०४), *द वेदान्त-सूत्रास विथ द कमेन्ट्री वाइ श्री माधवाचार्य*, थोम्सन एन्ड कम्पनी एट द मिनर्वा प्रेस ।
- वाल्से, मौरिस (सन् १९९५), *द लड डिस्कोर्सेस अफ द बुद्ध : ए ट्रासलेसन अफ द दिघ निकाय*, सोमरभिल विज्डम पब्लिकेसन्स ।
- विलियम, मोनियर (सन् १८९९), *ए संस्कृत इग्लिस डिक्सनरी*, मोतिलाल बनारसी दास ।
- शास्त्री, धमेन्द्रनाथ (सन् १९७६), *द फिलोसफी अफ न्याय वैशेषिक एण्ड इट्स कन्फ्लिक्ट विथ बुद्धिस्ट दिग्नागा स्कुल*, भारतीय विद्या प्रकाशन ।
- शास्त्री, हरगोविन्द (सन् १९७८), *अमरकोश विथ हिन्दी कमेन्ट्री*, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
- सामशास्त्री, डि.आर.आर. (सन् १९५१), *कौटिल्यास अर्थशास्त्र*, श्री रघुविर प्रिन्टिड प्रेस ।
- सिन्हा, नन्दलाल (सन् १९२३), *द वैशेषिक सूत्र अफ कणाद*, भोलुम सिक्स, सुधिन्द्रनाथ वसु एम.वि. विजय प्रेश ।
- हग, मार्टिन (सन् १८६३), *द ऐतेरिय ब्राह्मनम अफ द ऋग्वेद*, भो. २, गभर्मेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो ।
- हल्ट्भ, यी. (सन् १९२५), *इन्स्क्रिप्सिस अफ अशोक*. भो. १, वाल्टन यस्टी, अक्सफोर्ड : क्लारेन्डन प्रेस ।
- डोनिगर, वेन्डी (सन् २००९), *हिन्दू: एक वैकल्पिक इतिहास*, वाइकिंग प्रेस ।
- राउ, एस सुब्बा, (सन् १९०४), *श्री माधवाचार्य द्वारा टिप्पणी सहित वेदान्तसूत्र*, मिनर्वा प्रेसमा थम्पसन र कम्पनी ।